

Kyilig arkitekt byggde för stort imperium

Av Nils Andrén

Axel Oxenstierna var den svenska stormaktens främste skapare. När han tillträdde stod Sverige vid botten av sin förnedring, när han dog var landet på höjden av sin glansperiod. Men stormaktens styrka vilade på grannarnas svaghet, som inte skulle vara för evigt.

UNDER ETT PAR årtionden i början av 1600-talet leddes svensk politik av två osedvanligt begåvade män, Gustaf II Adolf och hans rikskansler Axel Oxenstierna. Läsare av Carl Grimbergs böcker om våra "underbara öden" minns kanske anekdoten från Sveriges krig mot Polen på 1620-talet. Kungen och kanslern sitter och diskuterar en fråga, kungen ivrig, kanslern eftertänksam. Gustaf Adolf blir otålig. "Om inte min hetta hade varmt upp Er kyla, skulle Ni för länge sen ha frusit till is." Kanslern blev inte svaret skyldig: "Om inte min kyla hade svalkat Ers Majestäts

"Med dagens mått kan målet för stormaktstidens politik te sig förfelat."

hetta hade, hade Ers Majestät för länge sedan brunnit upp." Historien har upprepats av senare författare, både hemma och borta, till exempel i C. V. Wedgwoods livfulla översiktsverk *The Thirty Years War*.

Kungens hetta drev honom till en alltför tidig död i stridsvimlet vid Lützen. Mitt i sin saknad och sorg noterade kanslern att han "föga annat förmodat, än att detta fallet en gång skulle hända". Den spirande

stormaktens ledning och utveckling låg därefter under ett par årtionden i stort sätt i händerna på Gustaf II Adolfs främste rådgivare.

Ett annat välkänt uttalande från Axel Oxenstierna är att han varje kväll lade av sina bekymmer tillsammans med sina kläder. Drottning Kristina har nedtecknat yttrandet. Men han medgav två undantag, då bekymren följde med honom i sängen. De kom efter buden om kungens död, 1632, och om den militära katastrofen året därefter vid Nördlingen.

Under gångna år har det många gånger observerats att denna märkliga statsman aldrig gjorts till föremål för någon fullständig levnadsteckning. Nils Ahnlund nådde inte länge än till Gustaf II Adolfs död. Detta konstaterar Gunnar Wetterberg med respektlös självmedvetenhet i efterordet till sin politiska biografi över Axel Oxenstierna. "Någonstans" hade Wetterberg läst att det inte fanns någon biografi över Axel Oxenstierna. Han insåg så småningom "att det var den här boken jag hade förberett mig för att skriva, lika mycket när jag läste historia som när jag arbetade i svensk förvaltning och diplomati".

"Någonstans" kan ha varit de besvikna kommentarerna till att Nils Ahnlund inte nådde ända fram till

1654. Nu har Wetterberg fyllt den stora luckan i sin studie *Kanslern: Axel Oxenstierna i sin tid*. Det är ett mäktigt opus på 1068 sidor, i två band. Mycket är därmed sagt. Självmedvetenheten är välbefogad. Det är utan allt tvivel en pionjärsbragd. Den både besvarar och ställer frågor. Åtskilligt återstår säkert för kommande generationer av forskare om den svenska stormaktstiden.

AKTÖRSPERSPEKTIV

Wetterbergs bok passar väl in i en riktning som präglad de senaste årens historiska renässans. Den behandlar Sveriges historia med utgångspunkt från dess ledande aktörer. Medeltiden och stormaktstiden är två centralpunkter i den nya historievågen. De nya stormaktsstudierna började med Peter Englund's bok om det svenska stormaktsväldets blodiga solnedgång vid Poltava. Den följdes av hans böcker om Ofreden med Erik Dahlberg och om Den oövervinnerlige med Carl X Gustaf som centralfigur. Kungens fälttåg beskrivs även i Claes-Göran Isacson's *Carl X Gustavs krig* (2002). Därtill kommer ett par nya kungabiografier, Göran Rystads över Carl XI och Bengt Liljegren över Carl XII. Men också andra böcker visar det återuppvärdade intresset för stormaktstiden. Gunnar Eriksson har skrivit den prisbelönta boken *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*. Lägghärtill att E. W. Dahlbergs redan 1923 publicerade bok om stormaktstidens dominerande entreprenör, *Louis de Geer 1587–1652*, kommit i ett uppmärksammat nytryck...

Allt detta är uttryck för ett nymornat, stärkt intresse för vår historia. Den nya vågen visar att årtionden av försummelser i skolornas undervisning visserligen försvagat kunskaperna men inte lyckats utplåna nyfikenheten på vårt förflutna. Lägghärtill att historien har fått egna, nya fora, både i de årliga

Axel
Oxenstierna.

historiedagarna och i bokklubbar med helt historisk inriktning (till exempel Clio och Svenskt militärhistoriskt bibliotek).

Gunnar Wetterberg befinner sig således även i ett intressant akademiskt sällskap, när han bidrar med de båda volymerna om den störste av dem alla under 1600-talet, Axel Oxenstierna. Bokens titel (*Axel Oxenstierna i sin tid*) visar att författaren inte är ute för att nyttja vår egen tids värderingar till att moralisera över en gången tid. Det gäller att bedöma dess aktörer efter den tidiga barockens villkor, inte efter det självbelåtna tvåtusentalets. Genom sin uppläggnings och detaljrikedom fyller det en viktig plats i vår nyaste 1600-talshistoria.

Axel Oxenstierna ledde Sveriges politik under förmyndarregeringen för drottning Kristina. Han förblev rikskansler till sin död, kort efter Carl X Gustafs regeringstillträde

1654. Under drottning Kristinas regeringsår var hans inflytande kringskuret både av vikande hälsa och av kunglig onåd. Boken tycks mig visa att spänningen inte enbart berodde på monarken.

När man läser en gången tids historia kan det ske med olika perspektiv. Ett grundläggande perspektiv är Rankes, att uttröna *wie es eigentlich gewesen ist*. Man kan också använda historien för att söka sina rötter, inte bara som individ utan även i samhälle och kultur. Söker man rötterna, dominerar andra teman och händelser som kan ha fått sin betydelse senare i tiden. Dit hör förvaltningens och författningens utveckling och maktkampen mellan stånden, näringslivets förkovran, och mycket annat. Wetterberg tecknar den nya svenska stormaktens både internationella och nationella problem. Det lämnar därigenom samtidigt betydande utrymme åt det moderna

svenska samhällets historiska rötter. Boken är full av snabba scenväxlingar, som ofta rubbar ansatser till en striktare kronologi.

En enda illustration. Året 1636 får vi följa händelsernas lopp, från det blodiga slaget vid Wittstock, till oroligheter i Sverige, bekämpade med lagens hårdaste straff, till slottsbygget på Tidö och till högadelns frälseköp och förläningar. Sedan växlar scenen åter till det tyska kriget. Där hade överlägsna kejserliga trupper omringat Johan Banérs armé, men glömt att ”knyta till säcken.” Utgången av denna fas vittnade även om krigets karaktär i det förhärjade Nordtyskland. ”De svenska knektarna svält i garnisonerna, men de kejserliga hungrade ihjäl utanför.”

STATSNYTTAN

Kanslern hade ett finger eller mer med i det mesta som skedde. ”Därför blir biografien”, påpekar dess författare, ”i lika hög grad en beskrivning av tiden som av kanslern själv. Oxenstierna är hela tiden där, även när hans egen person inte befinner sig mitt i rampljuset.”

I ett perspektiv, som sträcker sig förbi den korta stormaktstiden, ter sig konsekvenserna för det svenska rikets administrativa och ekonomiska modernisering mer betydande. Den kan ses mot bakgrunden av att Sverige ständigt måste vara på sin vakt mot yttre fiender men också öppet för chanser till egna erövringar. Samhällets inre reformer blev i detta perspektiv instrument för att bygga upp dess yttre styrka. Efter reformationen och de nordiska inbördeskrigen i övergången mellan medeltiden och den nya tiden fanns obegränsade behov av uppbyggnad och förnyelse. De omfattade egentligen allt, bildningsväsen och förvaltning, ekonomi, maktspillet mellan kung, högadel och övriga ständer.

Oxenstierna var en ledande företrädare för rådsadeln. Wetterberg

noterar att "Oxenstierna delade sina samtida kretsars bördstolthet". Handlingsutrymmet begränsades dock alltid av hänsynen till statsnyttan. Rykten om att Oxenstierna frestades av tanken att gifta en av sina söner med drottning Kristina skulle rimligen kunna spela på högfärd. De återges utan att bekräftas eller avvisas. De strider uppenbart mot Wetterbergs uppfattning att Oxenstierna var nöjd med sin roll som monarkernas tjänare. Möjligen skulle det vinna något mer tilltro som ett led i strävanden att reducera kungamakten till aristokratins fördel. Hos Wedgwood, som inte ingår i Wetterbergs referensram, förekommer liknande äktenskapsspekulationer i ett franskt diplomatiskt dubbelspel redan under 1630-talet. Kristina skulle vara ett lockbete för att fånga in både Oxenstierna och kurfursten Johan Georg i Sachsen. En notis som fladdrar förbi.

Kort tid efter Gustaf II Adolfs död var Axel Oxenstierna klart intresserad av propåer om att han skulle utnämnas till kurfurste av Mainz. Om det var fåfänga eller hans insikt om positionens betydelse för att främja svenska intressen lämnas outrett. Så också här. Tanken förlore all aktualitet efter nederlaget vid

"Sveriges framgångar berodde på de traditionella fiendernas svagheter."

Nördlingen. Han fick så småningom nöja sig med att bli greve av Södra Möre och herre över 11 socknar och 610 hemman.

STRATEGISK TÄNKARE

Oxenstiernas scen var det korta svenska stormaktsväldets högsommar. Hans centrala roll var dess skapares. Utrikes- och krigspolitiken gav många nya brickor till det religionspolitiska och Östersjöpolitiska makt-

Drottning Kristina.

spelet. Men Sverige blev därmed också en bricka i många andra aktörers spel. Dessa omfattade större delen av Europa: gamla ärkefiender som Danmark, Ryssland och Polen. Därtill kom genom den tyska politiken Böhmen, tyska kurfurstar och mindre potentater. Huvudfiende blev för en tid Habsburg – i Wien och i Madrid. Avgörande för Sveriges europeiska balans blev ofta Frankrike och sjömakterna, Nederländerna och England. Allt får sin plats, inte minst under Oxenstiernas like, kardinal Richelieu. Frankrike fick en nyckelroll för Sverige, när nederlaget vid Nördlingen i ett slag undergrävde de positioner Gustav Adolf byggt upp.

I den situationen ställdes Oxenstiernas egenskaper på prov. Han var "strateg, han var ledare, han var analytiker och han var en lysande förhandlare". Axel Oxenstierna var en klok pragmatiker, som såg möjlig-

heterna, och en realpolitiker som också insåg deras gränser. Rikskanslerns besinningsfulla kyla brukar illustreras med ett uttalande, som tillskrivs honom inför sonen Johans tvekan inför uppdraget att leda den svenska fredsdelegationen i Osna-brück: "Vet du icke, min son, med huru lite visdom världen styres." Det är ett av den politiska världslitteraturens klassiska yttranden. Inför eftervärlden ha det fått bekräfta Oxenstiernas klokheter. Wetterberg gör dock sina läsare besvikna genom att, på goda grunder, ifrågasätta bevisen för dess autenticitet. Vi får trösta oss med medgivandet att Oxenstierna ändå mycket väl kunde ha sagt det.

Det var egenskaper som också gjorde honom till de främste – om än långt ifrån den ende – skaparen av en "svensk modell", inte bara i sin egen tid. 1600-talets administrativa lösningar har ända in under den

moderna demokratin satt tydliga spår i utvecklingen av landets styrelse och förvaltning.

I allt tog han väl vara på rikets väl, men också på rådsaristokratiens och därmed på sina egna intressen. Det belyses i redogörelserna för den svenska centralförvaltningens reformering under Gustav II Adolfs tid och den följande regeringsformen 1634. Med dagens mått kan målet för stormaktstidens politik te sig förfelat, att bygga upp en stark militärmakt och att låta denna ambition dominera rikets omdaning. Men det finns också likheter, om man ser Oxenstiernas politik som ett uttryck för en vilja att markera Sveriges plats i världen. I fredligare former har liknande ambitioner i vår samtid inte varit främmande för Olof Palme, för Carl Bildt eller för Göran Persson.

HISTORIENS FACIT

Boken om kanslern imponerar naturligtvis främst genom sin centralfigur. Oxenstierna lotsade skickligt fram Sverige till en kort maktpolitisk glanstid. Eller med Wetterbergs egen formulering: "Under Axel Oxenstiernas tid som kansler gick det svenska riket från nadir till zenit" Den började med den förödmjukande freden i Knäred och Älvsborgs lösen. Vid dess slut hade Sverige börjat söka det som senare kallats dess "naturliga" gränser till Danmark och genom fotfäste i Nordtyskland blivit en europeisk kontinentalmakt. Sjösegern vid Fehmarn 1644 tycktes under några korta år förverkliga drömmen om Östersjön som ett svenskt mare nostrum.

Det var en utveckling på gott och ont. Det fanns i Sverige både ett krigsparti och ett fredsparti. Oxenstierna bar en stor del av ansvaret för att kriget fortsatte. Det var dock enligt Wetterberg kanske "en förutsättning för en fred som bekräftade det tysk-romerska rikets lösliga struktur". Den direkta orsaken var dock en annan, att garantera Sverige

tillräcklig "satisfaktion" för krigets kostnader. Till dessa hörde också demobiliseringskostnader av olika slag. "Soldatescans contentament", hette det på tidens latiniserade byråkratspråk.

Om Oxenstierna, liksom hans sentida efterföljare, kunnat kika i historiens facit, skulle han kanske också förstå den kritik som senare riktats mot stormaktstidens riksbyggare. Deras konstruktion var för stor och för bräcklig för att kunna hållas vid makt av ett så litet folk en så osäker värld. Det låg en varning för framtiden i Axel Oxenstiernas egen säkerhetspolitiska analys inför freden 1648. Sveriges framgångar berodde på de traditionella fiendernas svagheter. Oxenstierna sammanfattade dem som "den alltför stora moskovitiska trädomen, polackernas alltför stora frihet, Danmarks inre bekymmer". Ett citat från Wedgwoods bok om trettioåriga kriget faller mig här i minnet. "Oxenstierna served his country and his King with all his powers, but both they and the time exacted the wrong service."

UTRIKESPOLITISK HÖK

Axel Oxenstiernas internationella roll sägs inte ha rymt "mycket av de konstruktiva och uppbyggande inslag som dominerade hans gärning hemmavid". Ett par undantag noteras dock. Det ena var införandet av svenska förvaltningsprinciper i Baltikum, det andra upprättandet av universitetet i Dorpat (nu Tartu). Utrikespolitiskt var kanslern "med dagens mått" en hög. Men även hökens insatser blev av stor betydelse för det civila svenska samhället. Civila strukturer fanns på plats när militärstaten efterträddes av ämbetsmannastaten. "De hade kommit till för att möjliggöra den militära kraftsamlingen, men de visade sig vara mera seglivade än dessa."

I kyrkliga frågor framstår kanslern som pragmatiker. I Sverige stod

han, av Wetterbergs exempel att döma, uppenbarligen på Uppsala mötes (1593) grund. Oxenstierna såg lutheransk renlärighet som ett instrument för nationell sammanhållning. Men "när det gällde utrikespolitiska och säkerhetspolitiska frågor stater emellan spelade trosfrågorna en underordnad roll för kanslerns bedömning av lämpliga allianser och fördrag".

"I kyrkliga frågor framstår kanslern som pragmatiker."

Wetterbergs slutrader i bokens förord får sätta punkt även för dessa reflexioner kring Axel Oxenstiernas storhet som statsman och samhällsömdanare. "Axel Oxenstierna var först och främst en trägen arbetare i kronans tjänst. [----] Han var inte självutplånande – han var väl medveten om den respekt han måste fordra för rikets skull – men skulle han synas, så var det för att kunna verka: det var resultatet och följderna som var och förblev det väsentliga genom hela hans långa värv som rikskansler."

Wetterbergs bok fyller en viktig lucka i den svenska historieskrivningen. Den har väckt ett senkommet medvetande både om Axel Oxenstiernas betydelse i sin tid och om lärdomar för vår egen tid. Det mer än tusen sidor tjocka verket är en både spännande och lättläst text. Den första upplagan försvann snabbt ur marknaden. Helt tveklöst måste man imponeras av en författare som funnit tid att omsätta breda kunskaper, strukturerade av egna erfarenheter, till ett så fängslande resultat.

Nils Andrén (n.andren@swipnet.se) är professor emeritus i statskunskap.

BOKFAKTA

Gunnar Wetterberg
Kanslern: Axel Oxenstierna i sin tid.
Del I -2.
Atlantis, 2002.